

SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR

बी.ए. १/बी.कॉम. १ : B.A. I/B.Com I

अभ्यासक्रम : Syllabus

June 2018 onward

Board of Studies in Marathi

Choice Based Credit System

Compulsory Generic Elective (CGE-2): Marathi (Course - B)

आवश्यक अनुषंगिक निवड (CGE-2) मराठी (अभ्यासपत्रिका ब)

सत्र २: Semester-II

पाठ्यपुस्तक – शब्दसंहिता

विभाग क्रमांक १	१. संत नामदेव	१) पतितपावन २) पंढरीस जावे
	२. अनंत फंदी	१) जमाना आला उफराटा २) हे मुर्खा खूण तर्का
	३. महात्मा फुले	१) मानवांचा धर्म एक २) धीर
	४. बालकवीं	१) फुलराणी २) अप्सरांचे गाणे
विभाग क्रमांक २	५. विंदा करंदीकर	१) माझ्या मना बन दगड २) झपताल
	६. वाहरू सोनवणे	१) गोधड २) चळवळ म्हणजे
	७. प्रज्ञा दया पवार	१) माणसासारखा माणूस असूनही २) आग आणि फुफाटा
	८. एकनाथ पाटील	१) शहर एक उदास पोकळी २) शोधयात्रा
विभाग क्रमांक ३	निबंधाचे स्वरूप, निबंधाचे घटक • निबंधाचे प्रकार • निबंधाची वैशिष्ट्ये	
विभाग क्रमांक ४	निबंध लेखन (प्रात्यक्षिकासह वर्गात सराव करून	

विभाग क्रमांक १

संत नामदेव, अनंत फंदी, म. फुले आणि बालकवी

या घटकात संत नामदेव, अनंत फंदी, म. फुले आणि बालकवी यांच्या निवडक कवितांचा विचार केला आहे. प्रत्येक कवीचा स्वतंत्र कालखंड आणि विविध वाङ्मयीन प्रवाह यातून प्राचीन तसेच अर्वाचीन कवींची, त्यांच्या कवितेची आस्वादात्मक जाणीव विद्यार्थ्यांप्रती निर्माण व्हावी, यादृष्टीने विचार केला आहे. कविता कवितेची भाषाशैली, आशयाचा आवाका कवितेची रसग्रहणात्मक दृष्टी आणि त्यातून सर्जनशील काव्याचा आस्वाद महत्त्वाचा ठरतो. नामदेवांची विठ्ठल भक्ती, अनंत फंदीचे प्रबोधनात्मक विचार, म. फुलेची मानवतेविषयीची सद्भावना आणि बालकवींचे फुलराणीचे लग्न या सगळ्यात अर्धबोधाची जाणीव प्रेमकाव्यातला सूर, प्रतिमांची व्यापकता अशा कितीतरी गोष्टींचे व्यापकरूप कवितेत आले आहे.

संत नामदेव (इ.स. १२७० ते इ.स. १३५०)

संत नामदेव यांची विठ्ठलभक्ती सर्वज्ञातच आहे. विठ्ठलाची अंतःकरणापासून केली जाणारी भक्ती, भेटोसाठीची तळमळ, भेटीविनाचा विद्रोह, मनातली घालमेल या सगळ्यातून प्रेम आणि भक्तीचे रूप अभिव्यक्त होते. शिवाय पंढरीविषयीचे महात्म्य, मनाच्या परिवर्तनाचे ठिकाण म्हणून पंढरपूरविषयीचा आदरभाव, यासगळ्यातून शुद्ध भक्तीची जाणीव नामदेवांनी मांडली आहे.

नरसी बामणी, जि. परभणी हे संत नामदेवांच्या पूर्वजांचे गाव. नामदेवांचा जन्म पंढरपूर येथे रविवार दि. २६. ऑक्टोबर, १२७० इ. रोजी झाला. शिंपी कुळातला जन्म, वारकऱ्यांचे घर, भक्तीपूर्ण वातावरण या सगळ्याचा परिणाम त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर झाला. दामाशेटी हे वडील तर गोणाई ही त्यांची आई होय. भक्ती संप्रदायाची कौटुंबिकता असल्याने विठ्ठल भक्तीत रमलेले नामदेव प्रापंचिक जीवनात समृद्ध होते. त्यांची पत्नी राजाई तर नारा, बिठा, गोंदा, म्हादा असे चार मुलगे आणि लडाई, गोडाई, येसाई, महादाई या चार सुना होत्या. शिवाय लिंबाई ही मुलगी तर आऊबाई ही बहीण होती. शिवाय जनाबाईही होती. असे १४-१५ जणांचे कुटुंब होते. संत नामदेव ज्येष्ठ विठ्ठलभक्त होते. नामदेवांनी श्री क्षेत्र पंढरपूर येथे विठ्ठल मंदिराच्या प्रवेशद्वाराजवळ शनिवार दि. ३ जुलै, १३५० या दिवशी समाधी घेतली असे मानले जाते. मराठीतले पहिले भावकवी, भागवतधर्माचे पहिले संघटक आणि प्रचारक, कीर्तन परंपरेचे प्रवर्तक अशा अनेक अंगाने नामदेवांचे व्यक्तिमत्त्व संपन्न होते. पंजाब मधील 'घुमाण' येथे काही काळ त्यांनी वास्तव्य केले. सुंदर शब्दचित्रे, उत्तम भावकाव्य, उत्कट भक्ती ही त्यांच्या अभंगांची वैशिष्ट्ये आहेत.

'पतितपावन'

'पतितपावन' या अभंगात नामदेवांच्या उत्कट विठ्ठलभक्तीचा अविष्कार व्यक्त झाला आहे. विठ्ठलावर असणारी अपार श्रद्धा, विठ्ठलाची अंतःकरणापासून सेवा करावी आणि त्याला सगुणरूपात पहावे ही त्यांची इच्छा आहे. मात्र इतक्या भेटीच्या तळमळीतूहनी विठ्ठलभेट न झाल्यास विठ्ठलाला स्पष्ट शब्दात

सुनावतानाचा हा अभंग आहे. सर्वांचा तारणहार आणि पतितपावन नाम ऐकून मी तुझ्या दाराशी आलो, मात्र तू त्राता नाहीस म्हणून मी माघारी जातोय. काहीतरी घेतल्याशिवाय काही देणे नाही असा तू उदार आहेस. मी तुझ्या कृपेचे द्वार कशासाठी धरू? तू तुझे भक्तीरूप पतितपावन असण्याच्या अभिमानाची बाब सोडून दे. आणि पतितपावन हे नाव तुझे कुणी ठेवले? असा विद्रोही स्वरही अभंगात मांडतात. तू पतितपावन अथवा आधारकर्ता नाहीस हे संपूर्ण जगाला पटवून सांगण्यासाठी संपूर्ण तिन्ही लोकी मी दवंडी पिटीन. शिवाय तू तर मोठा विश्वासघातकी आहेस, हे ही जगाला ओरडून सांगेन. अशा रागानच आपली भावना व्यक्त करतात. मात्र काही काळानंतर विठ्ठलालाल आळवतात आणि तुझ्याकडून मला काही नको. माझ्याबद्दलचा प्रेमभाव तुझ्या काळजात अखंड राहू दे, यासाठीच मी तुझ्या चरणी लीन होतो. असा भाव व्यक्त करतात. एखाद्या लहान मुलाने परगावी गेलेल्या वडीलांना बोलवावे तशा लडिवाळपणे नामदेव विठ्ठलाला आळवतात. भेटीसाठी तळमळणाऱ्या नामदेवांना विठ्ठलभेट होत नाही. तेव्हा विठ्ठलावर रागावतात. प्रेम आणि भक्तीचे रूप अभिव्यक्त करताना विठ्ठलाविषयीचा भक्तीभाव या अभंगात व्यक्त होतो.

'पंढरीस जावे'

'पंढरीस जावे' या अभंगातून विठ्ठलभक्ती आणि पंढरीविषयीची महती सांगतात. नामदेवांचे कुटुंबच सोप्या काव्यशैलीतून भक्तीप्रवण होते. आपल्या कुटुंबाचे प्रेरणास्थान असलेल्या नामदेवांनी आपल्या साध्या-स विठ्ठलासह पंढरीच्या भक्तीप्रेमाचा गोडवा गाविला आहे. पंढरपूर हे ठिकाण माणसाच्या परिवर्तनाचे ठिकाण असून अंतर्बाह्य पातळीवर बदलून जायचे तर भक्तांनी एकदातरी पंढरपूरला जावे. स्वतःच्या जीवनमुक्तीसाठी विठ्ठलाला आराउरी भेटावे. तन-मन-धन विठ्ठलचरणी अर्पण करून सदासर्वकाळासाठी प्रेमसुख अनुभवावे. सुखसंपन्नतेचे साजिरे विठ्ठलदर्शन डोळाभर साठवावे आणि स्वतःच्या जीवावरून लिंबलोण उतरून टाकावे. विठ्ठलदर्शनाने कैवल्याचा अंतर्बाह्य अनुभव येतो, परिणामी ब्रह्मानंदाची अनुभूती प्राप्त होते. म्हणूनच कंठाशी प्राण आणून विठ्ठलाचे नामस्मरण करीत रात्रंदिवस रममाण होणारे नामदेव इतरांनाही पंढरपूरला जाण्यासाठी प्रेरणा देतात. किर्तनात दंग राहून समाजाला ज्ञानाचा प्रकाश देत विठ्ठलाविषयीचा भक्तीभाव या अभंगात व्यक्त केला आहे. भागवत संप्रदायाचे तत्वज्ञान, समानतेची शिकवण, मानवतेचा अनुभव देत विठ्ठलाविषयीच्या शुद्ध भक्तीचा प्रचार आणि प्रसार समाजात नामदेवांनी रूजवला.

अनंत फंदी (इ.स. १७४४ ते इ.स. १८१९)

अनंत फंदी सारख्या शाहिराची कवणे म्हणजे प्रबोधनाचे फटके आहेत. सामान्य माणसाला रांगड्या भाषेत सांगताना व्यावहारिक, प्रापंचिक उपदेशांबरोबरच नवा वर्तनाचा आदेश शाहीर देतात. पेशवेकाळ त्या काळातील अनागोंदीचा कारभार, एकमेकांविषयीचा अनादर, चमचेगिरींना प्राधान्य आणि प्रामाणिक माणसाला पायदळी तुडविणे अशा गैरवर्तन करणाऱ्यांना शहाणपणाचे वैचारिक डोल अनंत फंदीनी दिले आहेत. स्पष्ट आणि सडेतोड शब्दात अनंत फंदीची काव्यरचना उल्लेखनीय आहे.

पोवाडा आणि लावणी ही शाहिरी वाङ्मयाची दोन महत्त्वाची अंगे होत. आपल्या वाङ्मयीन निर्मितीसाठी लोकवाङ्मयातले अनेक संदर्भ शाहीर आपल्या काव्यरचनेसाठी घेतात. लोकवाङ्मयाच्या मौखिक परंपरेत घडलेले आणि पाठांतराने वाङ्मय जतन करणारे शाहीर खेड्यापाड्यातील शेतकरी, कामकरी हाच त्यांचा श्रोतावर्ग असायचा. शाहीर जे सांगायचे ते अत्यंत पोटतिडकीने व रांगड्या भाषेत सांगत असत. सर्वसामान्य माणसाला जे हवे ते देण्याचा प्रयत्न शाहीर करतात. मराठी वाङ्मयाच्या इतिसात शाहिरी काव्याला अधिक मोठे स्थान आहे. शाहिरी परंपरेत रामजोशी, होनाजी बाळा, शाहीर परशराम, शाहीर सगनभाऊ, शाहीर प्रभाकर यांच्या बरोबर शाहीर अनंत फंदीचे कार्य मोठे आहे. शाहिरांची वाङ्मयनिर्मिती सर्वसामान्य लोकांशी बांधिलकी मानणारी व समाजाशी नाते जोडणारी अशी आहे. अनंत फंदी यांचे मूळ गाव संगमनेर, जि. अहमदनगर होय. पूर्वजांचा पिढीजात धंदा सराफीचा व गोंधळ्याचा, बालपण खोड्या करण्यात गेले. फारसे शिक्षण नाही. मात्र भवानी बुवांच्या आशीर्वादाने कवित्वाची प्रेरणा मिळाली. आपल्या कार्यकर्तृत्वावर शाहीर म्हणून प्रसिद्धी मिळवली शिवाय पेशव्यांच्या दरबारातही स्थान मिळवले. शाहिरी काव्यात आपल्या आत्मविश्वासपूर्ण काव्याने अजरामर झालेला कवी म्हणजे अनंत फंदी होय. पेशवेकाळातील एक महत्त्वाचा कवी म्हणून त्यांचे स्थान मोठे आहे. सामाजिक जाणीव प्रभावी आणि जागरूक असल्याने समाजप्रबोधनात ते प्रभावी ठरले. व्यावहारिक उपदेशाबरोबर प्रभावी फटक्यांच्या रचनेतून संसारी माणसाला वर्तनाचा नवा आदर्श दिला. पोवाडे, लावण्या, फटके इ. त्यांचे साहित्य आजही उपलब्ध आहे. शाहिरी वाङ्मयाला समृद्ध करणाऱ्या शाहिरांमध्ये अनंत फंदींची रचना सर्वश्रेष्ठ आहे. अनंत फंदींचा खर्चाच्या लढाईवरील पोवाडा प्रसिद्ध आहे. अहिल्याबाई होळकर यांच्या प्रोत्साहनातून ते प्रसिद्ध कीर्तनकार बनले.

'जमाना आला उफराटा'

'जमाना आला उफराटा' या लावणीत अनंत फंदी यांनी पेशवेकाळातील अनागोंदीचे चित्र रेखाटले आहे. कुटुंबात कुणीच कुणाला किंमत देत नाहीत. प्रत्येकजण एकमेकांची निंदा करतात. स्वतःच्या आईकडे दुर्लक्ष करून सासूला किंमत देणारा जावई काय किंवा स्वतःच्या बहिणीला अपशब्द वापरून अपमानित करणारा भाऊ मेहुणीला मात्र लाडा कौतुकाने संबोधतो. आपल्याच आई वडीलांना शून्य लेखत त्यांची निर्भत्सना करून बायकोचे लाड पुरवणारा मुलगा इथे श्रेष्ठ ठरतो. असा हा उलटाच काळ असल्याचे कवी नोंदवतो. मालक आपला अन्नदाता असूनही मालकावर उलटणारे चाकर आज अधिक झाले. सावकाराची

प्रत्येकाशी सुरू असणारी बेईमानी काय आणि दबारातली बिघडलेली शिस्त काय, या सगळ्यातून जगाची उलटी नितीमत्ता सुरू असल्याचेच जाणवते. खऱ्याचं खोटं होणारा दरबार काय कामाचा? रयत बुडवावी असे असणारे मत म्हणजे व्यापाऱ्यांनी केलेली लूट होय, चमचेगिरी करणाऱ्यांना प्राधान्य आणि फालतूंना किंमत असा विचित्र काळ आला आहे. अशा असंख्य गोष्टी सांगत सांगत कलियुगाचा वाराच बदलला असल्याचे शाहीर फंदी सांगतात. प्रत्येक माणसाने आपली समज-उमज लक्षात घेवून अक्कल धारण करावी आणि शहाणेपणानं वागावं, हाच या कलगीवर सोटा असल्याचे मत फंदी नोंदवतात. समाजप्रबोधनाचा व्यापक विचार मांडताना शाहीर अनंत फंदी यांनी बदलत्या कलियुगात कलियुगाचा आणि पेशवेकालीन अनागोंदीचा कारभार कसा चालत होता, याचे व्यापक चित्र मांडले आहे.

'हे मूर्खा खूण तर्का'

'हे मूर्खा खूण तर्का' या लावणी रचनेत बाह्यजग आणि आंतरिक जग यांची व्यापकता मांडली आहे. जीवनातील कटू अनुभवांनी आलेलं शहाणपण भोवतालच परिस्थितीचंच सूक्ष्म निरीक्षण आहे. जगातील वास्तवसत्य दिसते तसे नसते हे उपरोधिक पद्धतीने मांडले आहे. बाहेरून चांगले वाटणारे आतून चांगले असेलच असे नाही याची असंख्य उदाहरणे सांगत जगाकडे सावधपणे बघण्याचा सल्ला कवीने दिला आहे. बाहेरून चांगला रुपया वाटणारा आतून मात्र केवळ तांब्याचा भुरभुराच दिसतो. तर रुबाबदार आणि बलशाली देहयष्टीचा शिपाई लढाईच्या क्षणी मात्र माधारी पळून जात असेल तर त्याची मर्दुमकी कसली? अंगठीवर विसावणारा हिरा मस्तकावर घन बसताच चुरा होऊन निरूपयोगी ठरतो. मग अस्सलपणा कशात आहे? मोती म्हणून हळूवारपणे जपताना फुग्यासारखी भुगा होणारी त्याची अवस्था होते. ज्याच्या अंगी दोष नाही असा साधू म्हणून संबोधावे तर साधूही अत्यंत विचित्रपणे जगणाराच भेटतो. एखादा मार्ग चांगला समजून चालत रहावे तर वाट्याला उकिरडाच येतो आहे. या सर्व घटना म्हणजे चांगल्या प्रापंचिकतेत परक्या पुरुषाने प्रपंचाला नासवल्यासारखे आहे. शहराची सौंदर्यपूर्ण मिजास आणि चांगली माणसे भेटतील असे वाटते, मात्र प्रत्यक्षात रस्त्यातून वाहणारे कळकट मळकट पाणी पाहून शहराबद्दलची खरी ओळख पटते. घोडा प्रचंड मोठ्या किंमतीचा असावा असे वाटते, मात्र प्रत्यक्षात न्याहाळून पाहिले तर तो काहीच उपयोगाचा नसतो. पिंजऱ्यात डोकावणारा राघू गोड भासू लागतो, मात्र प्रत्यक्षात त्यात कावळा आपली अदा दाखवत असतो. एखाद्या चतुर शहाण्या योगी पुरुषाला बोलवं तर त्याच्याशी संपर्कानंतर कळतं की, तो एखाद्या मूर्खासारखाच आहे. एखाद्या गायकाच्या गळ्यातून बाहेर पडारी गाण्याची लंकेर आनंददायी असावी असे वाटले तरी गायकाच्या गळ्यातून बाहेर पडणारे अनंत फंदीचे शब्द एखाद्या शस्त्रासारखे हृदयाला टोचत राहतात. अनंत फंदीचे शब्द हे शस्त्रच आहेत. अशा दीर्घ काव्यरचनेतून अनंत फंदींचा उपदेशपर सल्ला, मौलिक व्यावहारिक संदेश, रांगडी भाषा, व्यावहारिक ज्ञान आणि आपल्या काव्यातून स्पष्ट आणि सडेतोडपणाने व्यक्त होणारी अनंत फंदींची काव्यरचना महत्त्वाची आहे. साधे शब्द, रांगडेपणा, व्यवहाराचा जीवनात होणारा उपयोग अशा अनेक गोष्टी वैशिष्ट्यपूर्णतेने त्यांच्या कवितेतून व्यक्त होतात.

महात्मा फुले (इ.स. १८२७ ते इ.स. १८९०)

महात्मा फुले म्हणजे आधुनिक भारतातले महत्त्वाचे समाजसुधारक होत. सामान्यांच्या शोषणाविरुद्धचा मूलगामी विचार, सत्यशोधक समाजाची स्थापना, कृषिजनसमूहाचे आणि संस्कृतीचे व्यापक चित्र, सर्वांगीण अभ्यास या सर्व गोष्टीतून मानवतेचा धर्म, धैर्य आणि विचार अशा सर्वच पातळीवर त्यांचे योगदान मोठे आहे. माणूस आणि माणसाच्या भल्याविषयीचे चिंतन अत्यंत महत्त्वाचे आहे. याशिवाय

महात्मा जोतीराव फुले आधुनिक भारतातले एक महत्त्वाचे समाजसुधारक होते. तात्विक चिंतनाबरोबर शिक्षणाविषयीचा उदात्त विचार त्यांनी मांडला. आपल्या विचारातून तळागाळातल्या सामान्यांच्या शोषणाविरुद्ध मूलगामी विचार मांडला. जनसामान्यांचे दुःख दैन्य आर्थिक शोषण या सगळ्याचा अन्वयार्थ लावत प्रत्येकाला हक्काने जगता यावे यासाठी धडपडणारे म. फुले म्हणजे बहुजनांच्या सामाजिक सांस्कृतिक इतिहासाचे जनकच होते. सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून समाजाच्या परिवर्तनासाठी कार्यकर्त्यांचे संघटन त्यांनी उभे केले. तृतीयरत्न, छत्रपती शिवाजीराजे भोसले यांचा पोवाडा, गुलामगिरी, शेतकऱ्यांचा आसूड, ब्राह्मणांचे कसब, मराठी ग्रंथकार सभेस पत्र, हंटर आयोगापुढील शैक्षणिक निवेदन सार्वजनिक सत्यधर्म इ. प्रकारच्या विविध साहित्यातून कृषिजनसमूहांच्या पर्यायी वाङ्मयीन संस्कृतीचे बीजारोपण त्यांनी केले. इंग्रजी, संस्कृत, मराठी ग्रंथांचे मूलभूत वाचन, वेदवाङ्मयाची जाणीव, पुराणवाङ्मयाचा सखोल अभ्यास या सर्वार्थाने त्यांचा व्यासंग मोठा होता. विचारांची तार्किक मांडणी, सामाजिक आणि सांस्कृतिक इतिहासाची उभारणी त्यांनी केली. शोषित समाजाची मुक्ती करणे, प्रत्येकाला स्वातंत्र्य मिळावे, मानवी प्रतिष्ठा आणि श्रमप्रतिष्ठा प्रत्येकाला मिळावी हा क्रांतिकारी मूल्यविचार त्यांनी दिला. मुलामुलींच्या शिक्षणासाठी शाळेची स्थापना, विधवा पुनर्विवाहास सहाय्य, बालहत्या प्रतिबंधक गृह, अस्पृश्यांसाठी पाण्याचा हौद खुला करणे यासारख्या असंख्य कृतीशील गोष्टींमधून शोषितांच्या मुक्तीचा जणू ध्यासच त्यांनी घेतला होता. त्यांच्या कलात्मक रचनेचे अखंड काव्य मानवी जीवनधर्म आणि व्यक्ती व समूह यातून जीवनधर्म सांगितले आहे.

'मानवांचा धर्म एक'

'मानवांचा धर्म एक' या अखंड काव्यात माणसाने आपल्या सोईसाठी देव आणि धर्म निर्माण केले असल्याचे सांगतात. मात्र यातून काही चांगले होण्याऐवजी सर्वार्थाने शोषणच होत आहे. सर्वांचा निर्मिक जो एकच आहे. त्याला स्मरूनच सर्व वस्तूंचा उपभोग घ्यायला हवा असे ते सांगतात. मानवा मानवात कुठलाही धर्मभेद-राज्यभेद असू नये. मानवी जीवनाच्या भल्यासाठी सत्यानेच प्रत्येक गोष्ट करावी आणि प्रत्येक गोष्टीचे भान ठेवावे. समाजातल्या जीवाला सुख मिळावे, यासाठीच मीही अखंड मानवतेची साधन च्या नावावर आपापसात न भांडता सर्वांनी सत्य हाच धर्म मानावा, अशा मानवतावादी विचारासाठी म. फुले सतत आग्रही राहिले. निर्मात्याने पृथ्वीची निर्मिती करताना कसलाही भेदभाव केला नाही, मग माणसामाणसात इतका मेदभाव कशासाठी? जगाची निर्मिती करणाऱ्याने कर एक पृथ्वी निर्माण केली आहे. झाडाझुडपांचा भार पानावेलींचा भार गोडगोट्या फळांचा भार एकटा वृक्ष पेलतोच ना? असा सर्व भार पेलत असूनही सावली

देतोच ना? तेव्हा कुठे भेदभाव असतो? पृथ्वी जसा सगळ्याचा भार पेलत मनवाच्या सुखसोईसाठी रात्रंदिवस फिरत राहते. सगळ्या जगाचा निर्माता असा एक आहे तसाच मानवाचा धर्मही एक असावा, म. फुले म्हणतात, मानवधर्माची एक संघ वृत्तीच सर्व शोषणातून माणसाला मुक्त करेल. सर्व निर्मितीचा जो घनी त्यांची भीती मनात असायलाच हवी.

"धीर"

"धीर" या अखंडातून माणूस आणि मानवी समूहजीवनात धाडसाची आणि धैर्याची बाजू अधोरेखित केले आहे. म.फुलेंनी मांडलेल्या विचारांना आजच्या काळातही खूप महत्त्व आहे. सत्यातून मनाची स्वच्छता होत असते. सत्यापासून दूर जाऊन माणूस असल्याने वागू लागला तर आपल्या अंतःकरणाचा स्वस्ववित्तपणा तरवून जाईल, हृदयात सदैव धीराला जागा दिली तर सत्याचे वर्तनच आपल्या हातून घडेल. माणसाने आपल्या विचारातून सद्वर्तनी बनावचे तर नेहमीच सत्याची कास धरायला हवी. पीडा दुःख दैन्यापासून अशा संकटांपासून दूर जयचे तर सत्यच आपल्याला तात्यांचा जिवाळा माणसाला तारू शकतो मानवी मनात यांची बाजू असेल तर सर्वार्थाने आपण सुखी आणि यशवंत होतो. म. फुलेंनी हे सांगताना,

"पिडा दुःख सोशी संकटे निवारी । गांजल्यास जारी जगामाजी ।

धीर धरूनीया सर्वां सूख देती । यशवंत होती । जोती म्हणे'

अशा शब्दांचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. एकूणात महात्मा जोतीबा फुले यांच्या कवितेतून माणूस आणि माणसाच्या भल्याविषयीचे चिंतन व्यक्त होते.

बालकवी (इ.स. १९८० ते इ.स. १९१८)

बालकवींच्या कवितेतील निसर्गाचे अद्भूत सौंदर्य आणि निसर्गरूपे विलक्षण पातळीवर आली आहेत. कल्पकता, बेधकता. संवेदनशीलता याबरोबर निरागस फुलराणीची आल्लड प्रभावना प्रभावीपणे मांडली आहे. निसर्गातील विविध घटक, मानवी भावभावनांचे चित्र, मांगल्य आणि पावित्र्यातून फुलराणीचा रंगलेला लग्नसोहळा इ. गोष्टी बालकवींच्या कवितेत खूप प्रभावीपणे आल्या आहेत. या सर्वच गोष्टींचे सविस्तर विवेचन पुढीलप्रमाणे केले आहे. एकूणच या चारही कवींच्या काव्यधर्मांची प्रकृती आणि काव्यविचारांची व्यापकता मांडली आहे.

निसर्ग-प्रेम आणि बालसुलभ भाव अशा विविध रंगानी नटलेली बालकवींची कविता मराठी कवितेत महत्त्वाची आहे. निसर्गाचे अद्भूत सौंदर्य आणि निसर्गाची विविध रूपे उलगडणारी कविता एकूण मराठी कवितेत मौलिक भर टाकणारी अशीच आहे. कवी त्र्यंबक बापूजी ठोंबरे उर्फ बालकवी यांचा जन्म धरणगाव जि. जळगांव येथे झाला. बालकवींच्या वडीलांची फिरस्तीची नोकरी, परिणामी अनेक ठिकाणी त्यांची शैक्षणिक हेळसांड झाली. एरंडोळ, यावल, जामनेर, बेटावद अशा ठिकाणी त्यांचे तिसरी पर्यंतचे शिक्षण झाले. वडील पोलीस खात्यात नोकरीवर होते. अत्यंत अल्पवयात काव्यलेखनास व शिक्षकी पेशास त्यांनी आरंभ केला. १९०७ साली कर्नल किर्तिकर यांच्या अध्यक्षतेखाली जळगांव येथे भरलेल्या कविसंमेलनात "बालकवी" हे विशेषण देऊन त्यांच्या काव्यगुणांचा गौरव केला, कल्पकता, वेधकता आणि उत्प्रेक्षा ही त्यांच्या कवितेची वैशिष्ट्ये होत. पुढे रेव्हरंड ना. वा. टिळक व त्यांच्या कुटुंबियांचा बालकवींना सहवास लाभला. त्यामुळेच त्यांच्या काव्याला आणि जीवनाला वेगळे वळण मिळाले. १९१८ साली जळगावजवळच्या भादली रेल्वे स्टेशनच्या लेव्हलक्रॉसिंगवर मालगाडीखाली सापडून त्यांचा दुर्दैवी मृत्यू झाला, निसर्गाशी एकरूप होऊन त्यांच्या चैतन्याच्या सौंदर्याच्या आणि मांगल्याच्या छटा टिपून घेणे हे बालकवींच्या कवितेचे विशेष. निसर्गाची जाणवणारी स्पंदने आपल्या संवेदनशील पदावलीतून ते व्यक्त करतात. निसर्गाविषयीची प्रेम, मानवी जीवनातील व्यापक अंधुभाव, समतेचे तत्त्वज्ञान आणि सुबोध शैली हे काव्यविशेषांचे नाते महत्त्वाचे आहे.. मराठी काव्यसृष्टीतील नाजूक अंतःकरणाचा व सोनेरी पंखाचा पक्षी म्हणजे बालकवी होत.

'फुलराणी'

'फुलराणी' ही मराठी रसिकांची एक लाडकी कविता होय. मराठी रसिक वाचक मनाने ही कविता कितीही वेळा वाचली तरी दवबिंदूप्रमाणे ताजी आणि टवटवीत वाटणारी अशी आहे. सूर्यकिरणांनी उमलणारे फूल हे निसर्गातली अत्यंत साधी घटना मात्र बालकवींनी त्यावर एक सुंदर स्वप्न फुलविले आहे. फुलराणी आणि रविकर यांच्या अस्फुट निरागस प्रेमाची आणि त्यांच्या विवाहाची कहाणी सांगताना काल्पनिकतेचा सांजशृंगार मदतीला आणला आहे. निरागस आणि अल्लड फुलराणी, मनातली भोळीभाबडी प्रेमभावना, तिची स्वप्ने आणि रविकराशी झालेला विवाह याचे चित्रण ज्या भावमधुर सौंदवृत्तीने बालकवींनी केले आहे, ते मराठी साहित्यात अजरामर ठरले आहे. 'फुलराणी' म्हणजे बालकवींना पडलेले एक भावमधुर स्वप्न होय.

एका निरागस मनात अनुभवणाऱ्या पहिल्या प्रेमाचे, तिच्या अंतःकरणातील भावतंद्रीचे आणि प्रणयव्याकुळ वृत्तीचे सूक्ष्म संवेदन खूप प्रभावीपणे या कवितेत टिपले आहे.

हिरव्यागार गवतावर संध्याकाळच्या वेळी एक सुंदर कळी आपल्याच तोऱ्यात डोलत होती. अगदी निरागस आणि भाबडी अशीही कळी तिला 'प्रणयचंचला भूलीला काही माहिती नव्हत्या. ती एक अव्याज मनाची साधीभोळी कुमारिका होती. सहज तिचे लक्ष मावळत्या सूर्याच्या किरणांकडे गेले, हा प्रकार नेहमीच खट्याळपणे चाचरणाऱ्या वान्याने पाहिला आणि तो बारा विनोदाने फुलराणीला म्हणाला,

छानी माझी सोनुकली ती कुणाकडे ग पहात होती।

तो रविकर का गोजिरवाना आवडला आमच्या राणीला ।"

या प्रश्नाने लाजून गेलेल्या फुलराणीच्या मनात तेव्हापासून प्रेम वाटू लागले संध्याकाळ झाली. सगळे जग झोपी गेले, मात्र फुलराणी अस्वस्थच होती. मध्यरात्रीनंतर कुंजाकुंजातून काजवे चमकू लागले. निर्झर वनदेवीला गाणे आळवताना सगळे रान डुलत होते. मात्र फुलराणी प्रणयतंद्रीतच मग्न होती. अशातच गुंगी आली आणि तिला सुंदर स्वप्न पडले. त्या स्वप्नात प्रणयगीतानेच कुणीतरी कुणालातरी आळवते आहे.. कुणीतरी एकमेकांचे हळूच चुंबन घेतल्याचे तिला दिसते. या स्वप्नदृश्याने फुलराणी जागी होते आणि तिची प्रणयव्याकुळता वाढते. दरम्यान पहाट होते. विरह संपतो. पृथ्वी नटून थटून आनंदाने हर्षोत्कल झाली. मात्र फुलराणी स्वप्नसमाधीतच एकाग्र झाली होती. अशा मोहक वातावरणातच दाही दिशाला तेजाचा लखव मंडप कुणीतरी उभा केला. आकाशातून दिव्य वऱ्हाडी सुंदर पोषाखातून आले. चंडोल पक्षी जणू वानिश्चय करायला निघाला. वारा आपल्या आवाजाने सनई वाजवू लागला. लग्नाची तयारी तर झाली. निर्झरांनी पखवाजांचा आवाज वाढवला आणि या थाटामाटात सोनेरी रविकराशी सुंदर फुलराणीचे लग्न लागले. फुलराणी आणि रविकर यांच्यात असणारा धुक्याचा अंतरपाट दूर झाला. दोघांचे मीलन होऊन जिकडेतिकडे आनंदी आनंद झाला. फुलराणीची ही गोड आणि सुंदर कहाणी बालकवींनी आपल्या जादुई शब्दांनी निर्माण केलेली स्वप्नसृष्टि आहे. निसर्गवर्णनाची लबक, निष्पाप मन, प्रेमभावनेतली नजरानजर, विरह भावनेची अस्वस्थता, विरहाची प्रदीर्घ रात्र, विरहातली मनाची व्याकुळ अवस्था, ध्यानी ते स्वप्नी या न्यायाने प्रणयाकुल वृत्तीला पडणारी स्वप्ने आणि शेवटी घडणारा मनोमीलनाचा आनंद या सर्व गोष्टी बालकवींनी अत्यंत सहजपणे या कवितेत उलगडल्या आहेत. विवाहाचे वर्णन करताना बालकवींची प्रतिभाशक्ती प्रभावीपणे जाणवते. सकाळचा पांढराशुभ्र उजेड म्हणजे दाही दिशांना घातलेला मंडप, दवबिंदू म्हणजे उधळले गेलेले मोती. तांबूस प्रकाशातली चमकती सृष्टि म्हणजे भरजरी पोषाखाची कन्हऱ्हाडी मंडळी, धुके म्हणजे अंतरपाट, कोकिळ, निर्झर यांचे गाणे म्हणजे वाजंत्री अशा असंख्य गोष्टी सांगत बालकवींनी कल्पनेची शब्दफुले या कवितेत हळूवारपणे मांडली आहेत. सरळ भावना, मनोज्ञ कल्पना आणि नाजूक वर्णनाने नटलेली भाषाशैली हे या कवितेचे वैशिष्ट्य आहे. निसर्गातील विविध घटकांवर मानवी भावभावनांचे आरोपन केल्यामुळे ही कविता मन मोहवून टाकते. फुलराणीच्या विवाहाचे वर्णन करताना तेजोमय मंडप, दिव्य वऱ्हाडी, लालसुवर्णी झगे, गुलाबी फेटे, मंगलपाठ, मंजुळ सनई या शब्दांनी मांगल्य आणि पावित्र्य वाढविले आहे. बालकवींच्या कवितेत शब्दसामर्थ्य आणि प्रतिभासामर्थ्य खूप प्रभावशाली आहे.

अप्सरांचे गाणे

"अप्सरांचे गाणे ही सुद्धा अशीच भावसुंदर कविता, सृष्टीच्या अचेतन घटनातील चैतन्याची उभारी आणि सचेतन घटनांतील आर्ततेचा सरल प्रत्यय या कवितेत चित्रित केला आहे. या कवितेत सृष्टीची मोहिनी आहे. आणि सृष्टीचेच रूप असलेली लावण्यवती तिचेही रूप आहे. सौंदर्यसंपन्न अशा स्त्रीच्या पावलांना पुष्पदाटी कुरवळते आणि त्याच फुलांना ती सौंदर्यवती आपल्या कोमल स्पर्शाने सांभाळते. फुलांच्या गर्दीत अप्सरांचा होणारा प्रवेश आणि स्वच्छ जलाने स्नान केल्यानंतर या अप्सरांचे अधिक सुंदर दिसणे, एवढ्याच नेमक्या आशयाची ही कविता बालकवींनी मात्र आपल्या निसर्गदत्त शब्दप्रतिमांनी कवितेचे सौंदर्य आणखी वाढले आहे.

'सुमनाच्या गर्भामाजी रसगंगा भरली जाती।

आलिंगुनि तिज ही बसली शुभ्र अद्रिशिखरे सगळी।'

अशा नाजूक सृष्टीवर जी पाऊले पडतील, या सृष्टीचा जो सहवास लाभेल, त्याचे हे विलोभनीय निसर्गसौंदर्याचे चित्र आहे. सृष्टीसौंदर्याला अत्यंत प्रेमाने न्याहाळणे, हेच संबोधणे या कवितेत आहे. संध्याकाळची सुंदर वेळ, निवांत वेळ आणि तीही रंगगंधाने फुललेली अशी प्रसन्न संध्याकाळ म्हणजे जणू अप्सराच होय. ही सुंदर संध्या म्हणजेच अप्सरा, अशी प्रतिमा या कवितेत आहे. गर्द दाट झाडीतून मंदपणे हलणारी झाडी, स्नानाची वेळ, परागसुमने पायाखाली येणार नाहीत याची घेतलेली काळजी, फुलांचा बरसणारा थाट बघा, आणि सावकाशपणे वाट काढून जा हे सांगताना अत्यंत तरलपणे बालकवी सृष्टीसौंदर्य लिहितात. निसर्गसौंदर्याचा अनुभव घेताना रसमग्न तटस्थपणा बालकवींना प्राप्त होतो. मनाची निर्मळ असणारी रसिकवृत्ती निसर्गाचा गोडवा अधिक वाढवतो. गोड सुवासांचे मेघ सर्वत्र आळसून बसले आहेत. थंडगार अशा अंगावर पडणाऱ्या जलकणिका भिजवताहेत, सृष्टीतली तन्मयता आणि माणसांची कल्पकता यांचे वेगळे चित्र बालकवी मांडतात.

'गोड सुवासाचे मेघ - आळसले जागोजाग

हिमकणिका त्यांच्या पडती - गोडधोड अंगावरती

स्नान करू झडकरि बाई - पुनित ही गंगामाई।'

अशा सुंदर संध्येची ही प्रतिमा आहे. रविकीरणांचे विविधरंगी कपडे अंगावर घालून भुंगावर बसून मंजूळ गाणिगायली जातात. त्यामध्ये आनंदाने हसत रूसत गाणी म्हणणारी अप्सरांची व्यापकता बालकवी रेखाटतात. सृष्टीचा रस-रूप-स्पर्श गंध-सौंदर्य पाहून त्यांच्याशी एकरूप होणे आणि स्वतःचे भान विसरून जाणे, ही एकरूपता या काव्यात गडद केली आहे. बालकवींची कविता निसर्गाने मोहरून धुंद होणारी, माणसाला सृष्टीसौंदर्याच्या गीत सुरांत आंदोलित करणारी अशी कविता आहे. फुलांच्या गर्भात लपलेल्या रसगंगेत स्नान करू इच्छिणाऱ्या अप्सरांचे मोहक वर्णन करताना फुलांच्या शुभ्र अशा पुंकेसरांना धक्का लागू नये, म्हणून खबरदारी घेतात. निसर्गातील वातावरणामुळे बालकवींच्या काव्यप्रतिभेला बहर येतो. बालकवींच्या संवेदनशील मनाचे प्रगटीकरण म्हणजे ही कविता होय. अमर्याद असे निसर्गसौंदर्य आणि अर्थपूर्णता असलेल्या सृष्टीच्या सहवासात कवींच्या निर्मलमनाची गंधमय अवस्था या कवितेत ठळकपणे व्यक्त झाली आहे.